AVRASYA'NIN SEKİZ ASRI

ÇENGİZOĞULLARI

Yayına Hazırlayanlar

Hayrunnisa Alan
İlyas Kemaloğlu

ÖTÜKEN

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 11
Büyük Moğol İmparatorluğu
Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu 29
Çağatay Hanlığı
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan 68
Altın Orda Devleti
Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu 98
İlhanlılar
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan 150
Timurlular
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan 180
Kazan Hanlığı
Doç. Dr. Serkan Acar 248
Kasım Hanlığı
Doç. Dr. Bulat Rahimzyanov, Çev. Abdrasul İsakov 285
Kırım Hanlığı
Doç. Dr. Giray Saynur Derman 320
Astarhan Hanlığı
Prof. Dr. İlya Zaytsev, Çev. Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu 373
Sibir Hanlığı
Doç. Dr. Serkan Acar 388
Nogay Ordası
Prof. Dr. Mehmet Alpargu 407
Kazaklar ve Kazak Hanlığı
Prof. Dr. Osman Yorulmaz 440
Buhara Hanlığı
Yrd. Doç. Dr. Nurettin Hatunoğlu 482
Hokand Hanlığı
Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik 527
Hive (Harezm) Hanlığı
Doç. Dr. Dinçer Koç 572
Yarkend Hanlığı
Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik 632

Makale Yazarlarının Kısa Biyografileri 674
Dizin 680

Önsöz

Çengiz Han kendisinden önce Hunlar, Gök-Türkler başta olmak üzere muhtelif Türk hanedanlar tarafından kullanılan yöntemleri benimseyerek devletini kurmuş ve sadece mensubu olduğu Moğolların değil Türklerin tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Çengiz Han ve kurduğu yapının Asya tarihinde çok uzun süre etkisini sürdürdüğü, tarihî bir vakıadır. Bu konu modern tarih yazıcılığında da pek çok çalışmaya konu olmuştur. Küresel güç oluşturmanın örneği; konar-göçer yerleşik çatışmasının örneği; hilafeti ortadan kaldıran güç; Rus Ortodoks halkı boyunduruk altında tutan güç; dehşet ve vahşetin örneği gibi çok çeşitli nokta-i nazardan bakışa ve incelemeye tâbi tutulmuştur. Bütün bu bakış açılarını yansıtan metinlere örnek verilebilecek çalışmaları modern literatürde de görebiliyoruz. İslâm tarih yazıcılığında özellikle Irak-ı Arap coğrafyasındaki metinlerde Moğollar ve Çengiz Han'a bakış, doğal olarak çok olumsuzdur. Irak-ı Acem ve Orta Asya'da ise Farsça ve Doğu Türkçesi ile kaleme alınan metinlerdeki hava bundan biraz farklıdır. Bu ikinci coğrafyada yazılan tarih kitaplarındaki anlatıya konu olan atalar (Çengiz Han ve onun sisteminde yer alan nüfus) kendi atalarıdır. Altın Orda sahasında yazılan *Çengiz-Nâme* veya daha muahhar bir eser olan *Tarih-i Kaşgar* örneğinde olduğu gibi bu metinlerde Çengiz Han, Müslüman olmasa bile âdil, paylaşmayı bilen büyük bir şahsiyet olarak betimlenmiştir. Öte yandan Reşidüddin'den başlayarak Avrasya coğrafyasında yazılan metinlerde İslâmiyet'i kabul etmemiş Türk-Moğol boyları tefrik edilmez, birlikte zikredilir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime*'sinde olduğu gibi bu boylar Orta ve Batı Asya'da İslâmiyet'i kabul edip dil olarak Türkçe konuşur hâle geldiklerinde de onlar artık Moğol olarak düşünülmemiş ve Türk tarihinin bir parçası olarak betimlenmiştir. Bu tasvir-

ler söz konusu eserlerin yazıldığı dönemde meselenin nasıl algılandığını da yansıtmaktadır. Bu anlatıda tasvir edilen durumun hakikaten öyle olduğunu onomastik çalışmalar, seyyahların anlatımı, dilbilim çalışmaları gibi farklı verilerle de anlayabiliyoruz.

Cumhuriyet dönemi tarihçiliğimizde Çengiz Han'ın oğullarının kurdukları devletler, bir süre sonra Türkleşmiş ve İslamlaşmış oldukları için Türk tarihinin bir parçası olarak görülmüşler ve bu bağlamda bunlar üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak gerek akademik camiada gerekse popüler alanda Moğolların ve Çengiz'in Türk olup olmadıkları, Türklüğe ve İslam dünyasına zarar verip vermedikleri gibi sorular bütün canlılığı ile varlığını korumaktadırlar. Bu sorulara üretilen cevaplar ise genellikle tarihçi veya tarih meraklısının okuduğu yukarıda iki ana çerçevede tasnif ettiğimiz metin grubundan hangisinden beslendiğine ve kişisel yorumlara göre biçimlenmiştir. Bu manzara içinde Umumî Türk ve Asya Tarihi (YÖK yapılanması sonrasındaki isimlendirme ile Genel Türk Tarihi) akademik formasyonuna sahip tarihçiler meseleye daha soğukkanlı bakmayı başarmış ve Avrasya tarihini yaklaşık sekiz asır etkileyen Çengiz Han ve onun soyundan gelenlerin han olduğu devletlerin tarihlerini ilmî çerçevede bazı araştırmalara konu etmişlerdir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda Çengiz Han'ın kurduğu sistem içindeki nüfus harmanlanmasıyla bunların batıya göçtüklerinde burada buldukları nüfus içinde yaşadıkları sosyal değişimlerin nasıl olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Çengiz Han'dan başlayıp 1920'li yıllara kadar devam eden süreci üç ana döneme ayırarak ele almak mümkündür. Bu dönemlerden ilki, Çengiz Han'ın ortaya çıkışından devletini kurup oğulları ile torunlarının bu devletin sınırlarını genişlettiği XIII. yüzyılın sonlarına kadarki devreyi kapsamaktadır. İkinci dönem, Çengiz İmparatorluğu içerisinde kurulan ulusların (Altın Orda, Çağatay, İlhanlı) bağımsızlığını kazandıkları tarihlerden (XIII. yüzyılın sonu) yıkılışlarına kadarki dönemdir. Üçüncü dönem de söz konusu ulusların parçalanma sürecine girip yıkılmaları ve bu topraklarda yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla başlamakta ve bu hanlıkların tarih sahnesinden çekilmeleriyle birlikte sona ermektedir.

Elinizdeki bu çalışma da Çengiz Öncesi Türk Yurdu'ndaki Türk ve Moğol kabilelerinin tarihi ile başlamakta, Çengiz Han'ın imparatorluğu ve ona bağlı ulusların tarihini anlatmakta, daha sonra ise söz konusu ulusların topraklarında kurulan hanlıkların tarihini kapsamaktadır. Diğer bir deyişle yerli ve yabancı olmak üzere konunun uzmanları tarafından kaleme alınan kitaptaki 17 makale Çengizoğullarının tarihini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın başlığı Çengizoğulları olarak düşünülmüştür. Bu başlık jeopolitik ilgi alanlarını vurgulayan ve önceleyen Orta Doğu, Merkezî Asya, Latin Amerika gibi coğrafî, Slav Araştırmaları, İran Çalışmaları gibi etnik veya Kadın, Cinsiyet, Askeriye gibi tematik modern tasnif ve yaklaşımlara alışık okuyucu için biraz demode ve hanedan merkezli bakış açısının uzantısı olarak görülebilir. Ancak bu çalışmanın konusu olan yapıları yukarıdaki başlıkların hiçbiri hakkıyla ve tek başına yansıtmamaktadır. Yerleşik yaşam ile konar-göçer yaşamı bir arada tutan; Türk, Moğol, Çinli, Tacik vb. etnik unsurları barındıran; bunlara sistemi içinde meşru yer veren; Hristiyan, Budist, Müslüman, Gök Tengri inancı, Şaman vs. gibi bambaşka inanç yapılarını içeren; orta, yeni ve yakın çağlar boyunca varlığını sürdüren bir yapıyı tematik, coğrafik, etnik veya dinî bir terimle bütün olarak tanımlamak mümkün değildi. Bütün bu farklı yönlerin hepsini - bir diğerini yok saymadan - yansıtan adlandırma, onları bir arada tutan politik organizasyonların adı ile olabilmektedir. Biz de bu yüzden din, etnisite, yaşam tarzı gibi bir unsuru öncelemeyen; benzer siyasî kültür ve teşkilat özellikleri taşıyan; benzer oluşum (kuruluş) biçimi sergileyen bu yapıları klasik tarih yazımında olduğu gibi hanedan kurucusunun adıyla isimlendirmenin en uygun yol olacağını düşündük. Bunlar arasında tek istisna Timurlular'dır. Emîr Timur ve oğulları, Çengiz Han soyundan gelmemekle birlikte politik gelenek olarak kendilerini bu sistemle irtibatlandırmışlar ve kendilerini onların mirasçısı olarak görmüşlerdir. Kuruldukları ve yönettikleri coğrafya göz önüne alınarak konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla onlara da bu çalışmada yer verilmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çengiz Han ve mirasçıları konusu aslında bütün dünyada ilgi duyulan konulardan biridir. Bununla birlikte ana hatlarıyla ve derli toplu olarak bunların hemen hepsini kapsayan ve bir bütünlük içinde bilgi edinmek isteyenlerin okuyabileceği güncel bir çalışma maalesef yoktur. Elinizdeki bu çalışma bu boşluğu doldurmak amacına matuftur. Kitaptaki her yazı müstakil olarak kaleme alınmıştır. Her yazıda siyasî tarihin yanında idarî, sosyal ve kültürel duruma da yer verilmeye çalışılmıştır. Kronoloji, tarihin kendisi değilse de olmazsa olmazı olduğundan her yazıda hükümdar listesi eklenmiştir. Yine bu konularda daha ayrıntılı okumalar yapmak isteyecek okuyucunun önünü açmak üzere her yazının sonunda bibliyografyaya yer verilmiştir. Bu temel ilkelere rağmen yazıların ilmî sorumluluğu bütünüyle yazarlara aittir.

Kendi alanında ilk olduğunu düşündüğümüz bu çalışmanın bu vadide başka çalışmaları tetiklemesi, eksik ve az bilinen noktaların fark edilerek onlar üzerinde yeni geniş çalışmaları cesaretlendirmesi en büyük temennimizdir. Ayrıca Tarih, Türkoloji, Uluslararası İlişkiler öğrencileri başta olmak üzere Asya tarihine ilgi duyan, Çengiz Han sonrası Avrasya tarihini ilmî ve ana hatlarıyla öğrenmek isteyen okurların ihtiyacına cevap verecek bir çalışma olması hedeflenmiştir.

Çalışma uzun bir araştırma sürecinin sonunda ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaya makaleleriyle katkıda bulunan bütün meslektaşlarımıza, eserin yayına hazırlanma sürecinde talebe gözü ile metni okuyan öğrencimiz Ayten Çelebi'ye ve Türk tarihi ve kültürü ile ilgili çok sayıda nitelikli eseri okuyucu ile buluşturan Ötüken Yayınevi çalışanlarına teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan
Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu

Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL*

Sonsuz genişlikteki alanlara sahip Moğolistan bozkırları, tarihin ilk devirlerinden itibaren Moğol ve Türk kökenli kabileler tarafından paylaşılmıştır. Daha doğuda bulunan Mançu kökenli kabileler çoğunlukla Kuzey Çin ve Kore ile aynı kaderi paylaşmış ve tarihleri biraz farklı gelişmiştir. Bunun karşılığında Türk ve Moğol kabilelerinin tarihi yan yana, bazen iç içe gelişmiştir.

Orta Asya tarihinin ilk büyük imparatorluğunu kuran Hunlar zamanında doğularında Tung-hu adı verilen insan toplulukları yaşıyordu. Bunlar Hun hükümdarı Mo-tu'nun idareyi yürüttüğü sırada mağlup edilip Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlandılar. Geriye çekilenler ise ikiye bölünüp Wu-huan'lar ve Hsien-pi'ler adını alarak Mançurya taraflarına doğru gittiler. Aradan uzun süre geçti. Hunlar zayıflayınca bu kavimler de yeniden başkaldırma fırsatı buldular. Özellikle Hsien-pi'lerin Hun sonrası dönemde etkili olduklarını ve Juan-juan adı altında büyük bir devlet kurduklarını görüyoruz. Gök-Türkler onları tarih sahnesinden sildikten sonra Moğolistan'ın doğusunda bazı boy veya boy grupları ortaya çıktı. Gerçek Proto-Moğol kabilelerinin bunlar olduğunu ve Moğol isminin ilk şekli zannedilen Meng-wu (okunuşu mın-u)'nun 750'li tarihlerde kaynaklarda ilk defa görüldüğünü söylemek gerekir. Proto-Moğol kabul ettiğimiz boyların maceralarını ve erken dönemdeki kültürel durumlarını ve Türk boylarıyla ilişkilerini aşağıda inceleyeceğiz.

552 yılında Juan-juan Devleti Bumın'ın liderliğindeki Gök-Türkler tarafından yıkıldı. İl (İllig) Kağan unvanını kazanan Bumın, aynı yıl Gök-Türk Devleti'ni kurmayı başardı. Takip eden yıllarda Gök-Türk Devleti Karadeniz'den

* Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı

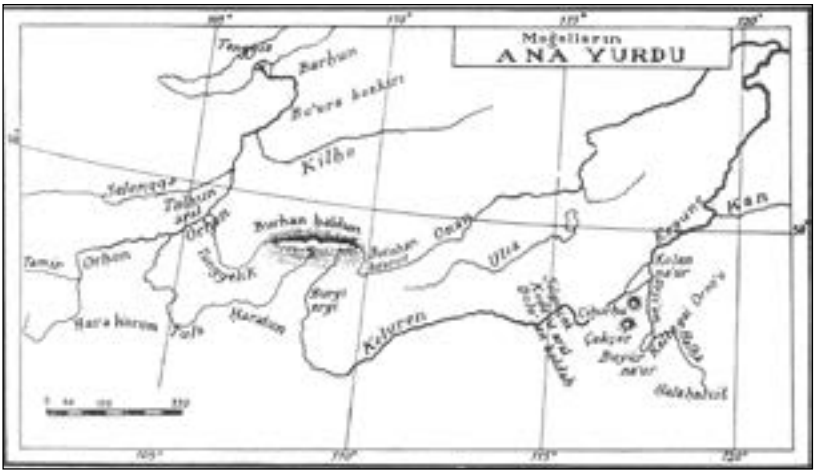
Kore'ye kadar uzanan bir konfederasyon hâline gelerek bütün Orta Asya'nın tek hâkimi oldu. Bu siyasî teşkilata sonradan Moğol ve Mançu kökenli kabileler de itaat etti. En önemli kabileler Kıtan (Ch'i-tan), Shih-wei, Hsi ve K'u-mo-hsi'ler idi. Bunların VI-VIII. yüzyıllar arasındaki durumları hakkında Çin kaynaklarından detaylı bilgiler elde edebiliyoruz. Bu kaynaklar bize Moğol ve Türk kökenli kabilelerin tarihi ve kültürü hakkında son derece aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Adı geçen Moğol kabileleri Gök-Türk federasyonunun içinde yer aldılar. 582 yılında Gök-Türk devleti zayıflayınca, Moğol kabileleri bağımsız hareket etmeye başladılar. Hatta Çin ile temas kurup onlara bağlandılar. Onların bazen Çin'e bağlanması bazen Gök-Türklere itaat etmesi, yine bağımsız davranması 744 yılında Gök-Türk Devleti yıkılıncaya kadar sürdü. Büyük Uygur Kağanlığı döneminde de aynı durum karakteristik özelliğini korudu. Moğol kabileleri Uygur Federasyonu'nun içinde idi.

745'te kurulan Uygur Kağanlığı 840'ta Kırgızlar tarafından yıkılınca, Orhun bölgesindeki hâkimiyet Kırgızlara geçti. Buna rağmen Kırgızlar kesin hâkimiyet sağlayamadıkları gibi bölgede mevcut kontrolü de uzun süre elde tutamadılar. 920'lerde Moğol kökenli Kıtanların doğudan gelip bölgeyi tamamen işgal etmeleri üzerine Türk kökenli topluluklar Orhun'dan büsbütün uzaklaştı. Artık Türk tarihinin ağırlık merkezi Batı Türkistan oldu.

Bilindiği gibi Kıtanlar, batıya doğru hareket ettiler, Tanrı Dağları havalisinde Karahıtay adıyla tanınan devleti kurdular. Bölgede yaşayan Uygur, Kıpçak ve Karluk gibi Türk kökenli kabileler bu devlete bağlandı. Karahıtay Devleti, Karahanlı Devleti toprakları başta olmak üzere Doğu Türkistan, güney ve doğu Kazakistan topraklarına hâkim oldu.

Çengiz Han döneminde bölgede önemli değişiklikler meydana geldi. Çok sayıda Türk kökenli kabile, devletini çok kısa zamanda bir dünya imparatorluğu hâline getiren Çengiz Han'a bağlandı. Burada vurgulanması gereken nokta, Çengiz Han devrine kadar Türk ve Moğol kökenli kabilelerin birlikte yaşamış olmasıdır. Kıpçak ve Kırgız gibi kalabalık Türk boyları Moğol İmparatorluğu'nun şekillenmesinde rol oynadılar. Hatta imparatorluğun asli bir unsuru hâline geldiler. Uygurların kültürel anlamındaki etkileri Moğol İmparatorluğu'nun merkezinde ve doğu kısımlarında çok fazla hissedildi. Bu beraberlik özellikle Kubilay Han'ın Çin'deki saltanatı esnasında çok açıkça görülmektedir.

Gök-Türk Devleti tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılıyordu. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya

Harita No. 1: Moğolların Ana Yurdu
(*Moğolların Gizli Tarihi,* çev. A. Temir, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 298)

dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'lerle aynı olduklarına dair çok isabetli bir görüş vardır. Diğer taraftan Töles boylarının coğrafî dağılımı hakkında sistemli bir araştırma yapılmamıştır.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren I. Gök-Türk Devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihî devrede Orta Asya'da hâkim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması, sonra buna dâhil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta ise söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafî bölgelere ayrılarak yaşamalarıydı.

Türk Kökenli Boyların Coğrafî Dağılımı

Birinci bölge olarak adlandırabileceğimiz Tola Irmağı'nın kuzeyinde P'u-ku (Bugut) T'ung-lo (Tongra), Wei-ho, Bayırku (Pa-ye-ku), Fu-lo boylarının bulunduğu görülmektedir. Bu beş boy bir erkinde birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başladı ve her biri müstakil erkinliklere sahip oldu. Diğer taraftan Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük

kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam 20.000 yetişmiş askere sahiptiler.

A-tie (Ediz)

Ediz boyunun Çin kaynaklarındaki yazılışı A-tie şeklindedir. Adı geçen boy ilk önce Töles boylarının arasında zikrediliyordu. Sadece bir kaynakta Semerkand'ın kuzeyinde He-shih boyu ile A-tie'ler aynileştirilmişti. Bu bilgiden hareketle 603 yılından önce Ediz (A-tie) boyunun Sırderya Irmağı'nın kuzeyinde yaşadığı sonucuna varılabilinir. Dolayısıyla Batı Gök-Türk Ülkesi sınırları içinde yaşıyorlardı. Fakat bu durum oldukça enteresandır. Çünkü daha sonra Baykal Gölü'nün güneydoğusunda Tola Irmağı civarında yaşayan boylar arasında gösterilirler. 626 yılından önce yetişmiş asker sayıları 1.700 idi. 627 yılında aynı bölgede beraber yaşadıkları Bayırku'lar Çin ile temasa geçtiklerinde onlar da Çin'e bağlılıklarını bildirdiler. 648'den sonra onların topraklarının adı Çinliler tarafından değiştirilerek "Chi-t'ien Eyaleti (Chou)" oldu.

711 yılından sonra reisleri Chia-t'ie-ssu-t'ai idaresinde tâbi oldukları II. Gök-Türk Devleti hükümdarı Kapgan (Mo-ch'o)'dan kaçarak Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na sığındılar. Muhtemelen onun oğulları olan Kuang-yen ve Kuang-chin Çin imparatoru adına başarılı savaşlarda bulundu. Bu sebepten Çin imparatoru onları yüksek makamlara getirdiği gibi kendi tâbiiyetine aldı. T'ang Hanedanı adına başarılı hizmetler gördükleri için ölümlerinden sonra onlar adına Çin tarihlerinde biyografiler yazıldı.

Kül Tegin, Oğuzlarla Togu Balık şehrinde savaştıktan sonra Koşulgak'ta Ediz boyu ile çarpıştı. Kül Tegin bu savaşta yağız atına binerek sabırsızca hücum etti ve bir eri mızraklayıp, dokuz eri de kuşatarak dövdü. Neticede Ediz boyu halkının Koşulgak Savaşı'nda yok olduğu bildirilmektedir. Ancak herhâlde arta kalanlar olmuştur ki 716'da Bilge, kağanlık tahtına oturduğunda hâkim olduğu boyların adlarını sayarken onların da adlarını zikretmektedir. Kemçik Irmağı'nın Cirgak mevkisinde bulunmuş olan yazıtta da Ediz boyunun adı geçmektedir.

Azlar

697 yılında Çinliler, Türgişler ve Kırgızlar kendi aralarında I. Gök-Türk Devleti'ne karşı hücuma geçmek üzere anlaştıkları zaman Kırgızlar üzerine sefer tertiplendi. Bu seferden önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az Ülkesi'nin yolunun Anı Irmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yol, bir atın geçebileceği kadar

dar idi. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk "bir atlı geçmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedi. Gök-Türk ordusu yürüdü ve Ak Termel Irmağı'nı geçerek zaman kazandı. Arkasından son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları uykuda bastılar. Bu arada kılavuz yanıldığı ya da yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürüldü.

711 yılında Türgişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokuldu. Onların ve Türgişlerin kağanı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderildi ve hükümdarları öldürüldü. Kögmen Ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırıldı. Azların, Türgişlerin kuzeyinde Kırgızlarla aralarında olduğunu tahmin ediyoruz.

715 yılında Azlar, II. Gök-Türk Devleti'ne karşı isyan ettiler, Kül Tegin 31 yaşında olduğu sırada cereyan eden savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Kül Tegin, hızla Azlara saldırdı ve onların reisi İlteber'i yakaladı, halkını da mahvetti.

Bayırkular

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola Irmağı'nın kuzeyinde yaşıyorlar ve Çince Pa-ye-ku ya da Pa-ye-k'u şekillerinde adlandırılıyorlardı.

P'u-ku boyunun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Moho'ların batı komşusu idiler. Onların yaşadığı toprakların genişliği 1.000 li olup Gobi Çölü'nün kuzeyinde yeşil bozkırlarda ikamet ediyorlardı.

Doğu Gök-Türk Devleti'nin 625 yılından sonra zayıflamaya yüz tutması üzerine başıboş kalan Bayırkular; P'u-ku, T'ung-lo, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler. Ancak bundan sonra 647 yılına kadar yaklaşık 18 yıl adlarından bahsedilmemektedir. Bu esnada Doğu Gök-Türk hâkimiyetini ellerinde tutan Sirlara bağlanmış olmalılardı.

647'de reisleri Ch'ü-li-shih İlteber bütün boy halkıyla birlikte T'ang imparatoruna itaat etti. Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askeri valiliği ilan etti. Reis Ch'ü-li-shih İlteber ise sağ muhafızları generalliğine getirilip askerî vali tayin edildi. Böylece İzgil, Bugu, Tongra gibi boylar da Çin hâkimiyetine girdi. Ancak adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin idaresine karşı isyan etti. Bunun üzerine Çin'deki T'ang imparatoru, Chang Jen-t'ai adlı generali onların yaşadıkları yere gönderdi ve reislerinin başını kesip öldürdü, neticede kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırdı.

682 yılında İlteriş Kutluğ liderliğinde bağımsızlığını kazanan Gök-Türkler, devletlerini kurduklarında Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara tabi oldu. 700'lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan'ın sert ve acımasız idaresi yüzünden diğer Türk boyları sık sık ayaklanıyordu. 710'dan sonra çıkan isyanlarda Bayırkular da görülmektedir. 710 yılında Türgi Yargun Göl'de Bayırku'lar ile Bilge ve Kül Tegin kardeşler savaştılar. Reisleri Ulug Erkin mağlup olunca yanındaki az sayıdaki askerle kaçıp gitti. 716 yılında Kapgan Kağan, bastırdığı bir Bayırku ayaklanmasından geri dönerken söğüt ormanında onlar tarafından kurulan bir pusuya düştü ve öldürüldü. Onların yanında bulunan Çinli devlet adamı Ho Ling-ch'üan, Kapgan'ın kesik başını Çin başkentine getirdi.

716 yılında Bilge Kağan, Gök-Türk Devleti tahtına oturduktan sonra kendi faaliyetlerini sıralarken kuzeyde Yir Bayırku Ülkesi'ne kadar sefer tertiplediğini bildirmektedir.

Bütün bu faaliyetlerine rağmen Bayırkular herhangi bir siyasî kuruluş oluşturacak güç bulamadılar. Ancak 742 yılında II. Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine bağımsız kalıp tekrar Çin'le temas kurabildiler.

Bayırkuların yaşadığı yerler güzel otlarla kaplı çayırlıklar idi. Asker sayılarının 10.000'den fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı 60.000 çadır ile ifade edilmiştir. Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilmiştir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan Deresi (Irmağı) geçiyordu. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar, üç sene beklettikten sonra ağaç taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunu bulundukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan Taşı derlerdi. Bazı devlet adamları taşın yakınında ikamet ederler, çam taşlatıktan sonra onlar için abide olurdu. İnsanları, ağaç ayak (kabı) takarlar ve buz üzerine koyarak geyik avlarlar. Ekin ekme işini az oranda yapan Bayırkuların gelenekleri büyük oranda Töles boyları ile aynı idi. Ancak dillerinde çok az farklılıklar bulunuyordu.

Basmıllar

Basmılların adının Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları toprakların bir diğer adı Pi-la Ülkesi idi.

Basmıllar, 603 yılı dolaylarında Töles boyları arasında gösterilmezler. Bunların yine de Suei Hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölü'nün güneyi, Kırgızların güney doğusunda dağınık hâlde yaşadıkları ifade

edilmişti. Tun-huang'a 9.000 li (yaklaşık 4.500 kilometre) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. O sıralarda hane sayıları 2.000'den fazla idi.

Çin ile ilk siyasî temaslarını ancak 649 yılında kurabildiler. Herhâlde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Bulundukları yere göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a bulunuyordu. Ondan önce Gök-Türk Kağanlığı'na tâbi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kağan 20 yaşında iken, yani 703 yılında, Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı.

Enteresan olan bir başka nokta ise Çin kaynaklarında 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsedilmemesidir. Bu durum fazla askerî güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta bulundukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Gök-Türk Kağanı Ozmış'ı öldürdüler.

Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kağan oldu. Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Karşılığında Çin İmparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak aradan üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edildi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi Çin başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang imparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanlar ise Uygur Kağanlığı'na tâbi oldu.

Basmılların adı Şine Usu Yazıtı'nda beş yerde geçmektedir. 747'de Uygurların kağanı olan Bayan Çor (Mo-yen Ch'o, diğer unvanı Tengride Bolmış İl-etmiş Bilge Kağan) kuzey ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket ettiler ve kağan onları ilk etapta durduramadı. Çünkü o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyordu. Daha sonra muhtemelen dokuzuncu ayda mağlup etti. Bundan sonra bir kez daha onlarla savaşan Bayan Çor, onların gücünü tamamen azalttı.

Basmılların adı XI. yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında onların adı kaynaklarda iki defa daha geçmektedir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı, Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir. Yine Kaşgarlı'nın zikrettiği II. Basmıl Seferi, aynı asrın ikinci yarısında Müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından 40.000 kişilik ordu ile İli Nehri'nin arkasından Yamar (Emil) Irmağı'nı geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki 700.000 gayrimüslim askere karşı tertiplenmiştir. 700.000 sayısı, abartılı olmalıdır. Fakat neticede Arslan Tegin, Yabaku ve

Basmıllara karşı büyük bir zafer kazandı. Yine aynı asırda Çin'in kuzeybatısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl boyunun adı geçmektedir.

Basmıllar sağlam yapılı cesur insanlar idi. Avcılık ve nişancılıkta çok usta idiler. Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onların zırhı kalkana benzer ve başı yüksektir; onun altına at derisinden kıl elbise (parça) yapıştırırlar; karın üzerine koyarlardı. Ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı. Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayık gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilirdi. Sonra yerlerini değiştirir, başka bir yere göç ederlerdi. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlardı. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı.

Ch'i-pi

Bu boy ilk defa 603 yılı dolaylarında tarih sahnesinde belirmektedir. Söz konusu Ch'i-pi boyu o esnada Hami'nin güneybatısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağları'nın Aktag denen bölgesindeki eteklere yakın yerde oturuyordu. Aynı bölgede P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsi birlikte 20.000 asker çıkarabilecek güce sahiptiler.

598 yılından sonra gelişen olaylar ve Gök-Türk - Çin savaşlarının uzun sürmesi, Doğu Gök-Türk Devleti idarecilerinin eski kuvvetlerini toplama yönünde önemli adımlar atmaları, Suei İmparatorluğu'nu Töles boylarını isyana teşvike sevk etti. Neticede Doğu ve Batı Gök-Türk devletleri zayıflayarak hükümdarlarını kaybettiler. Batı Gök-Türk Devleti'nin başında Ch'u-lo, kağan olarak göründü. Adı geçen kağanın zalimce idaresi ve ağır vergiler toplaması, sakinleşen Töles boylarının tekrar başkaldırmasına yol açtı. Özellikle boy reislerinin birkaç yüzünün sebepsiz yere öldürülmesi isyanın patlak vermesine sebep oldu (604). İşte söz konusu bu boylar arasında Ch'i-pi'ler önde geliyordu. İlteber unvanlı reisleri Ko-leng, Ch'u-lo'yu mağlup edip T'an-han (Tafgan) Dağı'nda Baga Kağan unvanıyla ikamete başladı. Adı geçen kağan cesarette emsalsiz olduğu için halkının desteği ve saygısını kazandı. Üstelik Karaşar, Hami, Turfan gibi şehir devletçiklerinin hepsi ona itaat etti.

O ölünce yerine oğlu He-li saltanatı devam ettirdi. 632 yılında Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp Batı Gök-Türkleri de iç karışıklıklara sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-pi'ler, Çin ile siyasî temas kurdular. T'ang Hanedanı imparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yer-

leştirdi ve topraklarına Yü-hsi Eyaleti adı verildi. 653 yılında Çinliler, onları siyasî olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarı tutarak Doğu Gök-Türk Ülkesi'nde kurulan Yen-jan Büyük Genel Askerî Valiliği'ne dâhil edip Ho-lan Askerî Valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına birçok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edildi.

Chü

Chü boyu, Bayırkuların kuzeydoğusunda yaşıyordu. Onlara göre 500 li yani yaklaşık 235 kilometre mesafede, altı günlük yolda idiler. Topraklarında ağaçların çok sayıda mevcut olduğu bildirilen Chü'ler otluk araziye sahip değillerdi. Ancak topraklarında daha çok yosun vardı. Otsuzluktan dolayı at ve koyun beslemeyen Chü insanları geyikleri evcilleştirdiler. Geyikleri arabalara koşarlar ve sürerlerdi. Arabalar, üç-dört adamın kullanabileceği ya da binebileceği büyüklükteydi. Geyiğin derisinden elbise yaparlardı. Topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar ve asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu.

Chü-hai

Chü-hai boyu, Maveraünnehir'in kuzeyinde Arıs (Sırderya'nın bir kolu) Irmağı'nın yanında Ho-shih, Po-hu, Pi-kan, Ho-pi-shih, Ho-t'o-ssu, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi çok sayıda boylarla birlikte yaşıyordu. 30.000'den fazla asker sayısına sahip oldukları bildirilmektedir.

Ch'ü-tu-wei

Çinliler tarafından ilk defa adlarından Suei Hanedanı devrinde (582-617) haberdar olunan bu boy, Shih-wei kabilesinin kuzeyinde idi. Onların insanları çok uzun olup elbiseleri kısaydı. Saçlarını bağlamazlar, topraktan oyulmuş mağaralarda ikamet ederlerdi. Çok domuz vardı. Koyun, at ve sığır gibi hayvanları yoktu. Bu boyun menşesini tayin etmek zor olmakla birlikte Moğol ya da Türk-Moğol boyu olarak gösterilebilir.

Fu-lo

Töleslerden gelen bu boy 600'lü yılların başında Tola Irmağı'nın kuzeyinde Bayırku, Bugu, Tongra, Wei-ho gibi boylarla birlikte yaşıyor ve tek erkin idaresinde bulunuyordu.

Hu-hsie

Hunlar gibi doğudaki Töles boyları grubu içinde yer alan Hu-hsie'ler, 20.000 asker çıkaran birliğin içinde yer alıyorlardı. 627'den sonra ise Tongra boyunun kuzeyinde bulunan Hu-hsie'lerin 10.000 yetişmiş askeri mevcut olduğu bildirilmiştir. Birlikte oturan iki kabileden müteşekkil ve yetişmiş asker sayılarının 7.000 olduğu da ifade edilmektedir. Diğer taraftan Çin sarayına geldiklerinde onların toprakları eyalet ve ilçelere (chou, hsien) bölünmüştür.

Hun

En doğudaki Töles boylarının küçükleri olan Hunlar, 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında bulunuyorlardı. Yanlarında Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil (Ssu-chie), Hu-hsie gibi küçük boylar yaşıyorlardı. Töles boylarının en güneyinde olanı Hunlar idi. Bunlar 630 yılında reisleri ilteber unvanlı A-t'an-chih liderliğinde Çin imparatoruna bağlılığını bildirdiler. 647'de Sir Tarduşlar tamamen Çin'e itaat ettiler. Onların toprakları Kao-lan Askerî Valiliği adını aldı. Daha sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldılar.

Meng-ch'en

Töleslerden gelen Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Ssu-chie, Hun, Hu-hsie ve diğerleri urug durumunda idiler. En doğudaki grubun yanında yaşıyorlardı. Toplamda 20.000 asker çıkarabilme gücüne sahiptiler.

Sir (Altı Sir)

Sir Tarduşların meydana gelmesi, Hsie boyunun Yen-t'o'ları hâkimiyetine alıp onlarla karışmaları sonucu oldu. Bu boy 627'den sonra kuvvetlenip Çin tarafından da tanınan bir kağanlık kurunca çok sayıda boy onlara bağlandı. Bu boy birliği 647'de Sir Tarduşların Çinliler ve diğer boylar tarafından bozguna uğratılması ile dağıldı. II. Gök-Türk Devleti döneminde hâlâ özellikle Tola Irmağı tarafında oturan boy grubu için bu ad kullanılmış olmalıdır.

Bilge Kağan tahta çıktığında tebaasını sayarken "Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz" gibi boy gruplarının adlarını sıralamaktadır. Tonyukuk Yazıtı'nda ise Sir kelimesi beş yerde geçmektedir.

Ssu-chie

İzgiller (Ssu-chie), 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında yaşayan Töles boylarının urug olanlarındandır. O esnada Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Hun ve

Hu-hsie gibi boylarla birlikte oturuyor ve genel toplamda 20.000 asker çıkarabiliyorlardı. 647 yılından sonra Çin'e bağlandılar.

Bundan sonra İzgiller, Sir Tarduşların yerinde görüldüler. Diğer Türk boyları gibi onlar da Çin ile temas kurabildiler ve Çin eyalet teşkilatı tarzında teşkilatlandılar.

715 yılında Kapgan Kağan'ın ülkesi isyanlarla sarsıldığı sırada İzgiller de isyan ettiler. Neticede Bilge ve Kül Tegin onları orada mağlup ettiler. Kül Tegin'in atı orada öldü (düştü).

Tarduş

II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşu esnasında millet düzenlenirken Töles ve Tarduşların adından bahsedilmektedir. Milletin yeniden bir araya getirilip teşkilatlanma konusu anlatılırken Tarduş ve Töles adlarının zikredilmesi, onların 552-630 yılları arasında oynadıkları tarihî rolün önemli göstergesidir. II. Gök-Türk Devleti döneminde, 682'den sonra Tölesler doğuda, Tarduşlar batıdadır. Dolayısıyla İrtiş Irmağı taraflarında olduklarını tahmin ediyoruz.

692'de Kapgan'ın kağan olmasından sonraki teşkilatlanmada ise Bilge, Tarduşların üzerine şad olarak tayin edildi. 732 yılında Kül Tegin'in cenaze törenine katılanlardan birinin adı da Tarduş İnançu Çor idi.

Kül Çor adlı bir Türk beyinin adına dikilen ve 716 tarihli olduğu tahmin edilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda da Tarduşların adı geçmektedir. Buna göre Kül Çor veya Kül İç Çor, Tarduş halkını idare ediyordu.

Bayan Çor, kağan olduktan sonra diğer boyları kendine bağlamak için sıkça onlarla savaştı. 749'lu yıllarda Tatarlarla savaştıktan sora iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verip Tarduşların üzerine idare için gönderdi. Hoytu Tamır yazıtlarının Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır. Yine Kül Çor unvanlı Tarduş idarecisinin Beşbalık'a karşı düzenlenen seferde kazandığı başarılar anlatılmaktadır.

Tokuz Oguzlar (Dokuz Oğuz-Chiou-Hsing)

Dokuz Oğuz kavramı, 626 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerülen'e doğru yani Doğu Gök-Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda zikrediliş şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyorlardı: P'u-ku, Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tongra (T'ung-lo), Ssu-chie, Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).

679 yılında Çin'deki T'ang Hanedanı'na karşı başlayan Gök-Türk istiklâl hareketinin başarıya ulaşmasından sonra Gök-Türkler ilk önce Dokuz Oğuz boylarıyla çarpıştılar. Bu yüzden Orhun yazıtlarında Dokuz Oğuz-Gök-Türk mücadelelerinden sıkça bahsedilmektedir.

II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların kağanı, Kutluğ ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanlarla irtibata geçerek az sayıdaki Gök-Türk halkının geliştiğini, kağanlarının cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtanları öldüreceklerini söyledi. Sonra onlara ittifak teklif etti. Ancak daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağı'nı aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağları'na doğru sevk etti. İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan Oğuzlar 6.000 kişilik ordu ile üzerilerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı 2.000 idi. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar. Bundan sonra Oğuzların hepsi Kutluğ Kağan'a bağlandı.

Bilge Kağan'ın milletine hitabında kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkı da zikredilmektedir. Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Gök-Türk Devleti'nin önemli unsurlarından biriydi. Daha sonra II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Kutluğ Kağan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de adları, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılarla birlikte geçmektedir. Dikkat çekici nokta ise ilk zikredilişlerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır. Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını, kalabalık bir kütle hâlinde yaşadıklarını göstermektedir.

714 yılında Karluk ve Basmılların isyanı, Bilge Kağan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da ona düşman oldular. Bilge Kağan bunu, "Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular" şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge; Togu Balık, Antargu, Çuş Irmağı ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp hepsini hezimete uğrattı. 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerini yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler.

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtı ve 716'lı yıllarda Kül Çor isimli Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. İhe Hüşotu'ya göre Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşılmıştı.

Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi ile birlikte Dokuz Oğuzlar onlara bağlandı. Bundan sonra Uygurların bir parçası olarak hayatlarına devam ettiler. Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslâm kaynaklarında Dokuz Oğuz (Tokuz Guz) şeklinde geçmektedir.

Dokuz Oğuzların, Uygur hükümdarı Bayan Çor Kağan ile mücadeleleri de söz konusudur. Şine Usu Yazıtı'nda Dokuz Oğuzların üzerinde 100 yıl hâkim olunup idare edildikleri yazılmaktadır. Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz. Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgız ve Çiklerle ittifak yapmışlardı.

İslâm kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela Hududü'l-Alem'e göre kuzeyde Kırgızlarla komşu olan Dokuz Oğuzlar nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi di. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları koyun, at ve sığır idi. Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait 17 yer isminden bahsedilmektedir.

To-lan-ke

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasî gücün yıkılması üzerine ortaya çıktı. Tola Irmağı'nın kenarında yaşıyorlardı. 10.000 iyi yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiçbir zaman Çin ile temas kurmadıkları hâlde bahsettiğimiz tarihten sonra T'ang İmparatorluğu tarafından tanındılar. Onların idarecisi (erkin) Mo (bey?) Uygurlarla birlikte Çin sarayına gitti. 650 yılından sonra Doğu Gök-Türk Ülkesi'nde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan Tao-tu-fu'luğu sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ kol büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askerî valiliği devam ettirdi.

Töles (682'den Sonra)

II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşuna katılıp bağlananlar arasında Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler. Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil, belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına aldık. Bilge Kağan'ın idaresine göre II. Gök-Türk Devleti tam anlamıyla teşekkül ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir.

Uygur Devleti'nin hükümdarı Bayan Çor, Şine Usu Yazıtı'nda kendi ağzından hâkim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlamaktadır.

T'u-ju-ho

Tola Irmağı civarında yaşayan ve urug durumunda bulunan T'u-ju-ho'lar, yanlarında varlığını sürdüren diğer boylarla birlikte 20.000 asker çıkarabiliyorlardı.

Tu-po

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai'lar ile, batıda Kırgızlar, güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde zaman anlayışı yoktu. Otları toplayıp kulübe yaparlardı. Ziraati bilmezlerdi. Topraklarında yüzlerce ot vardı. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlardı. Kuş, balık, yabanî hayvan yakalayıp yiyecek yaparlardı. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardı. Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlardı. Evlenirken zenginler at sunarlardı. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirlerdi.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlardı. Gömerken ağlayıp inlerlerdi; bu gelenekleri Gök-Türklerle aynıydı.

Tu-po'larda cezalandırma uygulaması yoktu. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderlerdi. Chen-kuan saltanat devresinin 21. yılında (648) Kurıkanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip Çin ile ilişki kurdular.

Tongra (T'ung-lo)

Tongra boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanılan önemli boylardandır. Tola Irmağı civarında P'u-ku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi sayıca kuvvetli boylar arasında idiler. Ancak daha sonra Sir Tarduşlara bağlandılar.

Tongra'ların Gök-Türklerle aynı geleneklere sahip oldukları bilinmektedir.

Sir Tarduşların kuzeyinde To-lan-ke'lerin doğusunda bulunuyorlardı. Başkente mesafeleri 17.500 li olup, durumları iyiydi. 30.000 asker çıkarıyor durumda gösterilmeleri onların kuvvetine işaret etmektedir. 628 yılında Doğu Gök-Türk Devleti'nin zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması üzerine serbest kalıp Çin sarayına elçi gönderdiler ve Çin'e tâbi olmak istediler. Onlar için Kuei-lin Askerî Valiliği ihdas edildi. Reisleri İlteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip askerî vali makamına tayin edildi.

716 yılında II. Gök-Türk Kağanlığı'na kaşı başlayan seri isyanlarda Tongra'ların da adı geçmektedir.

742 yılında reisleri A-pu-sse 10.000'den fazla çadır ahalisiyle gidip Çin'e teslim oldu. Shuo-fang'da ikamet ettirildiler, Sarı Irmak'ın güneyindeki top-

raklar onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere verildiği gibi on binlerce top kumaş bağışlandı. Onlar yüzünden He-ch'ü'deki topraklar boşaldı. On sene sonra isyan ettiler. Bütün kabile boyları nehirden geçirttirilerek çölün kuzeyine döndürüldüler. Arkasından Uygurlar tarafından yıkıldılar ve halkı etrafa dağıldı. A-pu-sse, sonradan Karluklara sığındı. Pei-t'ing özel idarecisi Ch'eng-ch'ien-li onunla konuşup Çin'e teslim olması için onu ikna etti. Neticede götürüldüğü Çin başkentinde öldürüldü. Aradan zaman geçip An-lu-shan isyan ettiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı.

Wei-ho

Tola Irmağı'nın kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir. Bu boy, Uygurların atası idi.

Proto-Moğol Boylara Bakış

X. asır öncesinde tarih sahnesinde çok sayıda Moğol kabilesi vardır. Bunları daha çok Proto-Moğol olarak adlandırabiliriz. Sayılarını 118'e kadar çıkarmak mümkündür. Moğol ve Türk tarihi açısından mühim olan bu kabilelerin önemli olanları şunlardı:

Hsi

Wu-huan Dağları'nda yaşayan Hsi'ler Wei Hanedanı döneminde (385-549) K'u-mo-hsi olarak adlandırıldılar ve T'ang döneminde (618-907) de tekrar Hsi hâline geldiler. Eskiden Tung-hu (Tunguz)'ların bir parçası oldukları bildirilen Hsi'lerin hayat tarzlarının ve geleneklerinin Gök-Türklerle aynı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan sürekli göç ettikleri, keçe çadırlarda oturdukları, avcılıkta usta oldukları, bir çeşit darı yetiştirdikleri, ağaçtan havanları bulunduğu, üç ayaklı kaplarının topraktan olduğu, iyi atları ve kara koyunlara sahip oldukları bildirilmektedir. To-pa devrinde Hsi kabilesinden bir takım kimseler yükselmiştir. Bu kabile Kıtanların kuvvetlendiği devirde onların bir kolu olarak gösterilmektedir.

Kıtan

Kıtanlar ilk defa M. S. IV. yüzyılın ikinci yarısında Güneybatı Mançurya ve Doğu Moğolistan'da görülürler. K'u-mo-hsi'lerden ayrı gösterilseler de aynı gruba dâhildiler. Wei zamanında (385-549) bunlardan ayrıldılar ve bunlardan bir kısmı Kao-li (Kore)'de yerleşti. 72 kabileden müteşekkildiler. Atlı arabaları vardı. Tung-hu'lardan çıkmışlardı. Adetleri Türklere benzerdi. Çadırda sakla-

dıkları, yaşarken yardımlarda bulunmuş birinin kafatası veya yabanî domuz kafası ile büyü yaparlardı. Kıtanlar bir savaştan evvel veya ilk ve sonbaharda atalarına bir ak at ve kara öküz kurban ederlerdi.

Kıtanların menşe efsanesine göre kır ata binmiş bir erkekle koyu renkli sığırlarla çekilen bir arabaya binmiş bir kız iki ırmağın birleştiği yerde buluşmuş, evlenmiş ve böylece Kıtanların 8 eski kabilesinin cetleri olmuşlardır.

K'u-mo-hsi

Kuzeyde bir dağ kabilesi olarak tarih sahnesinde beliren K'u-mo-hsi'ler, IV. yüzyılın ikinci yarısında Güneybatı Mançurya ve Doğu Moğolistan'da görünmektedirler.

Başka bir kaynağın ifadesine göre Tung-hu Yü-wen'lerin bir başka koludurlar. Hsien-pi'ler tarafından ağır bir bozguna uğratıldıktan sonra Ju-ho-chu, Mo-ho-fu, Ch'i-ku, Mu-kun, Shih-te olmak üzere beş gruba ayrıldılar. Memurluk unvanları Türklerinkiyle aynıydı. Türkler gibi göç ederlerdi. İyi avcı olup arabaları bulunmaktaydı. Darıdan lapa yaparlardı. Bunlar 388 yılında To-pa'lar tarafından mağlup edildiler. 480 ve 490 yıllarında To-pa Ülkesi'ne akın ettiler. Son akınlarından itibaren onlarla ticaret yasak edildi. Sonraki yıllardan itibaren To-pa Devleti'ne yıllık haraç elçileri gönderdiler.

Meng-wu

T'ang Hanedanı döneminde (618-907) kalabalık Shih-wei kabilelerinin bir kısmı için bu isim kullanılmaktadır. Büyük ihtimalle Moğol isminin Çince yazılışı olan Meng-gu kelimesinin ilk yazılışıdır.

Shih-wei

Ülkeleri, Wu-chih'lerin kuzeyinde bulunmaktadır. Shih-wei'lerin genellikle Hsien-pi'lerin devamı olduğu düşünülmektedir. Kıtanlarla da akrabadırlar. Ülkelerinde en çok darı, buğday ve yabani hububat yetiştirirlerdi. Samur çok bulunurdu. Yazın şehirlerde otururlar, kışın göç ederlerdi. Erkekler toplu saç bırakırlardı. Boynuzdan yayları ve okları vardı. Kadınların saçları bağlıydı. Hep ak geyik tüyünden yapılma ceket ve pantolon giyerler, şarap yaparlardı. Zincir şeklinde boyunlarına taktıkları kırmızı inci zenginliğin göstergesiydi. Güney Shih-wei'leri ovada yaşar, yazın kuzeye çekilirlerdi. Orada sivrisinek ve hayvanlara karşı ağaç üstündeki yuvalarda yaşarlardı. Elbiseleri Kıtanlarınki gibiydi. Öküz arabaları vardı. İkametgâhları Türklerin keçeli arabaları gibi, fakat hasırdandı. Pen Shih-wei'ler, Kuzey Shih-wei'lerinden daha kuzeyde otururlardı. Evlerini kayın ağacı kabuğu ile örterlerdi. Kültürleri Kuzey Shih-wei'leri ile

aynıydı. Kışın mağaralarda yaşarlardı. Kuzeybatıda Büyük Shih-wei'ler vardır. Dilleri Kıtanlarınkine benzerdi. Üç yıllık yas törenleri olurdu. Ağaç üzerinde mezarları vardr. Kore'den demir alırlardı. Dullar bir daha evlenmezdi. Avcılık ve balıkçılık ile uğraşırlardı.

Kıtanlarla yakınlıkları sık sık vurgulanmaktadır. Yine Kıtanlara bağlı Kara Arabalı Shih-wei'ler vardı. Salları ve posttan (kürk-deri) kayıkları vardı. Atlarının eğer ve gemleri hasırdandı. Uyumak istedikleri zaman buz içine ev kazarlar, üzerine hasırlar örterlerdi. Kadınlar ellerini dizlerinin üzerine koyarak otururlardı. Memleketleri fakirdi, çiftçilik az gelir getirirdi. Koyunları yok, atları azdı. Domuz ve sığırları çoktu. Adetleri Mo-ho'larınkine benzerdi. Sözleşmeden önce kız kaçırır, çeyiz olarak sığır ve at verirlerdi. Kadın, çocuk doğuncaya kadar ailesinin yanında kalırdı. Kuzey Shih-wei'ler kışları dağlardaki mağaralarda otururlardı. Sığırları çoğunlukla soğuktan kırılırdı. Bunlarda pek çok geyik vardı. Avla geçinir, deri elbise giyerlerdi. Karın altındaki çukurlara düşme tehlikesine karşı sırıklara binip gezerlerdi. Çoğunlukla samur avcılığı ile yaşarlardı. Bazılarının balık derisinden elbiseleri vardı. Tahta üzerine deri geçirerek kayıklar yaparlardı. Ülkelerinde demir, bakır, altın ve gümüş çıkarılır ve demir ve bakırdan iyi aletler yapmasını bilirlerdi.

Chü

Bayırku'ların doğusunda yaşayan Chü halkı yalnız geyik besler, bunları arabaya koşardı. Üzerilerine binerlerdi. Postunu elbise olarak kullanırlardı. Evleri ağaç dallarındandı.

Wa-chie-tse

Kıtanların kuzeydoğusundadırlar. Çok iyi süvariydiler. Ata eğersiz binerlerdi. İyi yay kullanırlardı, uzun ok ve yayları vardı.

Wu-liang-hsia

Bunlar Han Hanedanı zamanındaki Hsi'ler ve sonraları K'u-mo-hsi olarak anılanlardır. Yü-yang'ın kuzeyinde ve Amur Irmağı'nın güneyinde yaşarlar. Urenhay Moğollarının bunlar olduğu düşünülmektedir.

Neticede yukarıda bahsettiğimiz kabilelerin bugün Moğolistan'da yaşayan Moğolların ataları olduğunu söyleyebiliriz. Farklı adlar altında zikredilmelerine rağmen Çin kaynakları onları birlikte ele almaktadır. Kabilelerin büyük kısmı göçebedir, ancak şüphesiz bazıları tarımla iştigal ediyorlardı. Sığır ve koyun yetiştiriciliği en yaygın meslek olarak görülmektedir.

Bir bakıma Shih-wei kültürünün X. yüzyıldan önce Moğol kültürünün temeli olduğu söylenebilir. Bu da Türk ve Moğol kabileleri arasında çok sıkı bir kültürel ilişki olduğunun göstergesidir. Zaten kaynaklar sıklıkla Proto-Moğol kabilelerinin kültürlerinin Hun ve Gök-Türk kültürlerine benzediğini söylemektedir. Unvanların benzerliği de bize Türk Moğol yakınlığına işaret etmektedir. Türklerle Moğollar arasında bu benzerlikler varken Mançu (Tunguz)larla aynı durum söz konusu değildir.

Orta Asya bozkırlarının tarih sahnesinde birlikte görünen Türk ve Moğol kökenli topluluklar, X. yüzyıla kadar birlikte yaşadılar. Çok boyutlu kültürel ve siyasî ilişkiler geliştirdiler. Bunun neticesinde bazen Türk kabileleri Moğollaşıyor, bazen de Moğol kabileleri Türkleşiyordu. Bu durumun sonucu olarak kaynaklar çoğu zaman herhangi bir kabilenin Türk mü yoksa Moğol mu olduğuna karar veremez, Türklerle Moğolların bir olduğunu söyler. Neticede bu durum Türklerle Moğollar arasına kesin bir sınır çizmeyi zorlaştırır. Ne zaman bir Türk boyu büyük bir devlet kursa, Moğol kabileleri ona itaat ediyordu. Ne zaman bir Moğol kabilesi büyük bir devlet kursa, Türk kabileleri ona bağlanıyordu. Kökeni Türk ya da Moğol olsun büyük devletler çözüldüğü zaman batıda ve doğuda bütün kabileler bağımsız hareket ediyorlardı. Bunların içinden Çin'e gidip Orta Asya tarih sahnesinde birlikte yer alan Türkler ve Moğollar, bazen yan yana bazen beraber yaşamışlardır. Bu beraberlik başka bir ifade ile kardeşlik, asırlar boyu dostluk ve mücadele şeklinde devam edegelmiştir. Bu iki toplumun dil yakınlığı ya da dil ilişkileri zaten bilinmektedir. Söz konusu birliktelik tarihin en eski çağlarından başlayıp asırlar boyu devam etmiştir. Bu birliktelik analiz edildiğinde iki boyutun olduğu görülür (kültürel ilişkiler, siyasî ilişkiler). Siyasî ilişkiler savaş ve barış ilişkilerinin dâhil olduğu aynı coğrafyayı paylaşmaktan doğan çok yönlü mücadeleleri ihtiva etmektedir. Kültürel ilişkilerin temelini ise aynı hayat tarzını paylaşmanın getirdiği yakınlık ve beraber yaşamanın sonucunda ortaya çıkan benzerlikler meydana getirmektedir. X. yüzyılda Türk boylarının ağırlıklı olarak Batı Orta Asya'ya ve Ön Asya'ya göç etmesiyle farklılıklar oluşmaya başladıysa da Kıpçak, Kırgız ve Uygur gibi Türk kökenli topluluklarla ilişkiler asırlarca daha devam etti.